

חידת ספר "מנורת המאור" ופתרונה

ספר "מנורת המאור" לרב יצחק אבנהב שייך לקלסיקה של ספרי המוסר העבריים, ולרוב חביבותו חזר ונדפס במשך הדורות כמאה ועשרים פעם, בשלמות, בקיצורים ובתרגומים ליידיש וללדינו.¹ הספר מוקדש, רובו ככולו, לענייני אגדה ומוסר, שליקט המחבר מכל קצווי ספרות חז"ל, תוך ציון מקורם, ושימש כלי עזר למחברו לצורך דרשה ברבים, כנאמר בהקדמה בפירוש. הספר ערוך לפי סדר עניינים מסובך כלשהו, וארוג כעין "שולחן ערוך" שיטתי ומדריך הליכות מוסרי, נטול מחלוקות, פשוט ומוכן לכל אדם וקל לקריאה,² ראשון מסוגו בתולדותינו. בהקדמתו הדגיש המחבר כי נמנע מהביא דברי הלכה בספרו, כי לזה הקדיש שני ספרים מיוחדים: "ארון העדות" ו"שולחן הפנים". הרבה מתאונן המחבר על כי תחום האגדה הוזנח בידי הפוסקים, וכי עיקר הלימוד בתלמוד – המצומצם ממילא למעטים בלבד – נחלק בין אלה הלומדים בדרך הפלפול הישיבתי להגדיל תורה ולהאדיר לבין אלה המחפשים הכרעות הלכתיות למעשה, אך תחום האגדה וההליכות המוסריות נשכח מלב, כאילו אינו נוגע למעשה. המחבר מזכיר כי נמנע מענייני נסתר וסוד והשאירם "ליחידים הרשאים לפתוח שערים".

למרות פרסומו הרב של הספר, נותר מחברו עלום ואלמוני, ואף זמן פעולתו וטיב מלאכתו היו שנויים במחלוקת, כמו שיבואר מיד. שמו בלבד נתקבל על דעת הכל, ואף הוא אינו ידוע לנו אלא מן האקרוסטיכון של ראשי שורות השיר העומד בראש הספר, ולשונו: "חיבור יצחק אבנהב".

ראש לחוקרי הספר היה יו"ט ליפמן צונץ, ראשון בחשיבות לחוקרי חכמת ישראל בראשיתה, ומחקרו נדפס לראשונה בשנת 1859.³ לדבריו, לאחר שעסק בחקר הספר שנים לא מעטות, הגיע למסקנה שאין לזהות את המחבר עם הרב

1 רשימת הפרסומים עד לשנת תשי"ך – כשמונים מהדורות – נכללה במבואו של נ' בן-מנחם למהדורת הספר בהוצאת אשכול, שנדפסה בשנה ההיא בירושלים. במאמר זה אני משתמש במהדורתו של י' פריס-חורב, ירושלים תשכ"א, וציוני העמודים מכוונים אליה.

2 על עולם האמונות והדעות המשתקף בספר "מנורת המאור" ועל יחסו לפילוסופיה ולקבלה, כתב ש"א הורודצקי, "ר' יצחק אבנהב הראשון", הגורן, ג (תרס"ב), עמ' 5–29.

3 ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1919, pp. 204–210.

יצחק אבוהב שחי בספרד ערב הגירוש, כפי שהיה מקובל בכרונוגרפיה העברית הקודמת, וכי לפנינו חכם ספרדי אחר, לא ידוע, ושמו כשמו, אשר חי בין השנים 1300–1320. שיקוליו של צונץ היו כדלהלן: (א) החכם האחרון הנזכר בשמו בספר הזה הוא הרא"ש, פעמיים בלבד; (ב) הספרים הנזכרים אצלו הם: "המנהיג", "הסמ"ג", הרמב"ן וספר "חיי עולם" – כולם בני המאה הי"ג; (ג) מקצת החכמים ששמו נזכר בספר – יצחק גיאת, יהודה הברצלוני, יצחק לטיף ובעל ספר "מלמד התלמידים" – השימוש בספריהם בתקופה מאוחרת יותר נדיר מאוד. בשלושים מקומות ציטט מן ה"פסיקתא", שהשימוש בה גם הוא נתמעט מאוד למן המאה הי"ד, והוא הדין ביחס לציטוטים מ"מדרש השכם", שהספר מתייחד ומצטיין בהם. סימני קדמות ראה צונץ גם בשימוש ב"מסכת כלה", ב"פרקי דרך ארץ" ובספר "חופת אליהו"; (ד) קטעים אחדים בספרי חכמי ספרד שחיו במפנה המאות הי"ד–הט"ו (כגון "שבילי אמונה" לרב מאיר אלדאבי ו"מקור חיים" לרב שמואל צרצה), מצטיינים, בשתיקה, מתוך ספר "מנורת המאור";⁴ (ה) סגנון הספר מצביע גם הוא על קדמות. צונץ הביא לכך דוגמאות אחדות, אך באלה אין לנו עניין במאמר זה. כן העיר צונץ על קצת מילים ערביות השקועות בספר, דבר שאינו מתקבל על הדעת בשנות ערב הגירוש. עוד העמיד צונץ על מציאותו של חכם בשם אברהם אבוהב, שתשובתו כלולה בשו"ת "זכרון יהודה" לרב יהודה בן הרא"ש, מה שמוכיח כי אכן נודעה משפחת תלמידי חכמים בשם זה בספרד במחצית הראשונה של המאה הי"ד. יש לציין כי האקרוסטיכון האמור, "חיבור יצחק אבוהב", נותן – בראשי שורות הסוגר – את מילות ההקדשה: "לרבי אברהם זלה"ה", פרט שנעלם מעיני צונץ אך צוין בידי חוקרים שונים אחריו. זאת ועוד: כבר העיר אפרוס⁵ כי אפשר מאוד שטעות דפוס נפלה במילות השיר, ובמקום המילה "לדורשי" שבסוגר השורה הראשונה צריך להיות "בדורשי", ואז ייקרא האקרוסטיכון בשלמות כחטיבה אחת: "חיבור יצחק אבוהב ברבי אברהם ז"ל". ואכן, למרות קושיותיו הנמרצות של דודזון,⁶ כך כתובה המילה בכל כתבי היד העתיקים של "מנורת המאור" שראיתי, ואין ספק כי כך הוא הנכון.

בשנת 1929 החל ענעלאו להוציא לאור את מהדורת ספר "מנורת המאור" האחר, מאת הרב ישראל אלנקאוה (ניר-יורק 1929–1932), המקיים דמיון מפתיע בתוכן (ובשם!) עם ספרו של אבוהב. במבואותיו המפורטים חלק ענעלאו בתוקף

4 לדעת צונץ כבר הרב דוד אבורהם השתמש בספר "מנורת המאור".

5 ראה: I. Efros, "The Menorat Hamaor — Time and Place of Composition", *JQR*, 9 (1918–1919), pp. 337–357.

6 ראה: I. Davidson, "Enelow's Edition of Al-Nakawa's Menorat Hamaor", *JQR*, 21 (1930–1931), pp. 461–468.

על הנחותיו וראיותיו של צונץ. לדעתו, שנתקבלה מאז ואילך על דעת החוקרים,⁷ חיקה הרב אבוהב, ואף העתיק מלוא חופניו, מספרו של הרב אלנקאוה, שהיה מן המשפחות הנכבדות שבטולדו ומן הנהרגים על קידוש השם בגזרות קנ"א (1391).⁸ מכיון שאין דרך להכחיש, לדעתו, את הזיקה הספרותית בין שני הספרים, ממילא אי אפשר לומר כי אבוהב נפטר בראשית המאה הי"ד, כדעת צונץ, ועל כן יש להתייחס אל "אבוהב הראשון" כדמות דמיונית, יצירת רוחו של צונץ. ואפשר מאוד – אף כי ענעלאו מהסס לומר זאת כדעה מוחלטת – כי מחבר ספר "מנורת המאור" אינו אלא הרב יצחק אבוהב האחרון, שפעל במחצית השנייה של המאה ה"טו.

אקדים ואומר כי אין ספק כלל שטעה ענעלאו, ואילו צונץ צדק לגמרי בניתוחו. במאמר זה אבקש להוכיח כי מחבר ספר "מנורת המאור" אכן חי בראשית המאה הי"ד, בגבולות הזמן שקבע לו צונץ. אם אכן השתמש אחד משני המחברים בדברי זולתו, היה זה אלנקאוה דווקא ולא אבוהב, אלא שאין לי ביטחון מלא כי אכן זה הוא המקרה שלפנינו. ספרו של אלנקאוה דורש חקירה נפרדת, שאינה מעלה ואינה מורידה דבר ביחס לקדמותו של ספר "מנורת המאור" הידוע, שניתן לקובעה בוודאות מוחלטת.

אסקור בקצרה את עיקרי טיעוניו של ענעלאו. צונץ הצביע על שימוש הרב של אבוהב ב"מדרש השכם", וטען כי השימוש במדרש זה נתמעט מאוד במאה הי"ד ופסק לגמרי עם ספרו של אלנקאוה.⁹ ואולם, כך טוען ענעלאו, כל מה שמצוטט ממדרש זה אצל אבוהב נמצא גם אצל אלנקאוה והרבה יותר. וזו גופא הוכחה חזקה, לדעתו, כי אבוהב השתמש בספרו של אלנקאוה. זאת ועוד, צונץ טען כי השימוש במונח הטכני "גרסינן" אינו רווח יותר אחרי ראשית המאה הי"ד, אך אלנקאוה, אשר חי לקראת סוף המאה, עוד משתמש בו באופן רגיל. לדבריו, יש להניח יותר כי הקטע בספר "שבילי אמונה" לרב מאיר אלדאבי שצונץ זיהה כלקוח מאבוהב, נלקח מספרו של אלנקאוה, כיוון שהקטע מקיים דמיון מילולי מובהק דווקא אליו, ולא אל אבוהב. ענעלאו מודה כי ישנם הבדלים ניכרים בין "מנורת המאור" של אבוהב לספרו של אלנקאוה, הן במבנה ובסדר, השונים לחלוטין בשני הספרים, הן בחסר ויתר המרובה בשני הספרים זה לעומת זה, ובפרט במובאות מספר ה"זוהר", המצויות בספרו של אלנקאוה למעלה מארבעים פעם, בשם מדרש "ויהי אור" – בהשמטת קטעי הסוד הקשים ובתרגום לעברית – ונעדרות לחלוטין מספרו של אבוהב. ואולם, לדעתו אין

7 ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 221.

8 ענעלאו אסף במבואו את כל הפרטים הביוגרפיים הידועים, ומשם ייקחם הקורא המעוניין.

9 אין כאן המקום לדון בנכונות הקביעה הזו כשלעצמה. ראה מה שכתב צונץ עצמו בספרו הדרשות בישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' 141, והוספותיו של ח' אלבק, שם, עמ' 428–429.

ספק שקיימת זיקה הדוקה בין שני הספרים, ובמערכת יחסים זו ברור, לדעת ענעלאו, כי אבוהב לקח מאלנקאווה.

למעשה אין ממש באף אחד מן הטיעונים הללו, ולא באחרים שלא נמנו כאן. אלנקאווה ראה "מדרש השכם" מקורי – והוא אולי האחרון למשתמשים בספר במקורו, כפי שטען צונץ – וציטט ממנו בהיקף רחב יותר ממה שעשה אבוהב, שראהו אף הוא במקורו. ומה הראיה לכך שאבוהב העתיק מאלנקאווה את החומר המשותף לשניהם? ומאי נפקא מינה אם אכן העתיק הרב מאיר אלדאבי מ"מנורת המאור" של אלנקאווה ולא משל אבוהב? ומה בכך שאלנקאווה השתמש בסגנונות ובמונחים שלדעת צונץ כבר לא היו רווחים מאמצע המאה ה-17 ואילך? הרי בהכרח ראה את ספרו של אבוהב, אם אכן קדמו זה, וממנו למד לעשות. למען האמת אין שמץ של ראיה בכל מה שטרח ענעלאו להביא,¹⁰ ואדרבה, שימושו של אלנקאווה ב"זוהר" – לעומת שתיקתו של אבוהב – יש בה כדי ללמד, לכאורה, על איחורו בזמן של אלנקאווה,¹¹ ועל אחת כמה וכמה שימושו הרווח בספר ה"טור", שאינו נזכר בשמו אצל אבוהב אפילו פעם אחת.¹²

10 ראה שם, במבוא לחלק הראשון, עמ' 21, וכן במבוא לחלק השני, עמ' 25–26. הקטע הנוגע לקריאת שמע, שממנו ביקש ענעלאו להביא ראיה מכרעת כי אבוהב הוא שהעתיק מאלנקאווה, מובא במהדורתו, ב, עמ' 94–95. מדובר בקטע מדרשי המובא אצל אלנקאווה וגם אצל אבוהב (עמ' 217), בשם "וגרסי" בספרי, אך אינו לפנינו ב"ספרי". לדעת ענעלאו, לקוח הקטע מספר "מצוות זמניות" (עמ' תט – ראה עליו מיד להלן בגוף המאמר, שם הובא בשם "אזול" בסתם). אלנקאווה הוא שייחס את הקטע ל"ספרי", בטעות או שלא בטעות, ואבוהב העתיק ממנו עם הייחוס (המוטעה?). לכאורה ניתן לומר גם את ההפך, שאלנקאווה לקחו בצורה זו מאבוהב, אלא שלדעת ענעלאו מקור המדרש מצוי בספר "מצוות זמניות" – שהרי אין לו מקור ב"ספרי" – והמשתמש בספר זה הוא אלנקאווה ולא אבוהב. למען האמת, מלבד שכל הפלפול אין לו על מה לעמוד, ואין שמץ של ראיה כי מקור זה נלקח בידי ענעלאו – או אבוהב – דווקא מספר "מצוות זמניות", הרי שמוכח הדבר מעצמו כי אבוהב לא השתמש כאן באלנקאווה אלא במקור (הנעלם) עצמו. אצל אלנקאווה נקטע המדרש לקראת סופו, וחלקו האחרון, כפי שהוא מופיע בספר "מצוות זמניות", הועתק אצל אלנקאווה עמוד שלם אחר כך (עמ' 96), בלי כל קשר אל החלק הראשון (שבעמ' 95), דווקא אצל אבוהב מופיע הקטע כולו, בשלמות ספרותית וברציפות אחת. ומניין ידע אבוהב לאחד את חלקיו המפוצלים שאצל אלנקאווה? מן הקושי הזה מבקש, כנראה, ענעלאו להיחלץ בטענה, שסיום הקטע אצל אלנקאווה הושמט בטעות סופר, והלה חזר וקבעו במקום לא נכון. ואולם הרואה יראה בנקל כי דווקא במקומו החדש יש לו הקשר ספרותי מצוין אל מה שלפניו שם. וזו דוגמה אופיינית לדרך עבודתו של ענעלאו במבואו. על טיב ראיותיו של ענעלאו עיין מה שכתב היגער בביקורתו המובאת להלן, הערה 15.

11 כפי שציין ענעלאו עצמו, ד, עמ' 45–46.

12 אף כי השתמש בו מדי פעם בפעם. לא כל מה שצוין כי מקורו ב"טור" אכן כך הוא. השווה למשל מנורת המאור, עמ' 250, עם דברי הטור, אורח חיים, סי' רצב, בעניין סיבת השינוי

מאלף יותר הוא שימושו של אלנקאוה בספר "מצוות זמניות" לרב ישראל ב"ר יוסף מטולדו, חברו ובן זמנו של הרא"ש.¹³ ספר זה תורגם לעברית כעשרים שנה אחר פטירת המחבר, בידי ר' שם טוב ב"ר יצחק ארדטיאל, ואלנקאוה השתמש בתרגומו.¹⁴ בספרו של אבנהב אין זכר לשימוש זה. וכבר הראה מ' היגער,¹⁵ כי את כל ראיותיו של ענעלאו ניתן להפוך על פיהן, ולמרביתן תהא עמידה טובה יותר באופן זה דווקא.

למעשה, הדיון בראיותיו של ענעלאו ובטיב שיקוליו מיותר לחלוטין ובלתי רלוונטי כלל, כי ניתן להוכיח בוודאות שספר "מנורת המאור" של הרב יצחק אבנהב אכן נתחבר בראשית המאה הי"ד, בדיוק בגבולות הזמן שקבע לו צונץ. בסוף מאמרו הפנה צונץ את תשומת הלב לקטע בספר "יוחסין" לרב אברהם זכות, בערך "עולא", שהביא נוסחת רש"י ופירושו לעניין "עולא משגש אורחתא דאימיה" (בבא בתרא ט ע"א), וכתב כך: "וכן פי' יוסף חלוטה שעשה פי' למנורת המאור, שכל פירושו הוא מועתק מרש"י". לצונץ היה נראה ברור למדי שחכם לא נודע זה חי במאה הי"ד, ולא סמוך לשנות הגירוש, שהרי ביקש הרב זכות להסתייע בפירושו כעדות קדומה לנוסח רש"י. לכאורה קשה להבין איזה מין ספר הוא זה "שכל פירושו הוא מועתק מרש"י", והרי לא ניתן בכלל להשתמש בספר נטול ערך אשר כזה. ואולם, פירושו של חכם זה נשתמר ונמצא בידינו בכ"י קיימברידג' Add. 1747, אלא ששם נרשם שמו "רבי יוסף ׳ן חלת". כתב היד אינו שלם, ובמאתיים דפיו אינו מכסה את כל הספר אלא את רובו בלבד. אכן, כדברי אברהם זכות, פירוש רש"י לתלמוד משמש בסיס עיקרי לעבודתו של הרב ׳ן חלת בפירוש המובאות התלמודיות שבספר "מנורת המאור". ואולם המחבר השתמש בעוד כמה וכמה ספרים להרחבת היריעה בנושא שעמד בו, ובין היתר הרבה לצטט מדברי הרב מאיר אבולעפיה, שרוב תורתו כבר אבודה היא מאתנו, מפירושי אגדות לרשב"א, מן הרמב"ן לתורה ולש"ס, מפירוש הרב ישראל מטולדו – הנזכר לעיל – לפרקי אבות, מבעלי התוספות, מן הרא"ש ומרבי יעקב, בנו, בעל ה"טורים", שהוא האחרון הנזכר בספר זה, ממש כבספר

בברכה השלישית של שלוש תפילות העמידה בשבת. דבר זה מפורש בהרבה מאוד ראשונים, ולמרות הדמיון הידוע שבין שני הספרים בסגנון ההבאה, ברור כי שניהם השתמשו במקרים דומים באותה דרך, פחות או יותר. המובא במנורת המאור, עמ' 231, בשם מדרש "זה בגימ' י"ב, ארבע אמות לפניו ושמונה אמות לשני צדדיו", אף שהוא מקביל לנאמר בטור סי' ב, לקוח מדברי הרא"ש, ברכות, פרק ה, סי' ח, ומשם גם לקחו הטור.

¹³ ראה מבואו של ענעלאו למנורת המאור, ד, עמ' 25–26.

¹⁴ ספר "מצוות זמניות" נדפס לאחרונה בידי הרב מ' בלוי, ניריורק תשמ"ד. במבואו הקדיש המו"ל פרק קטן, ללא הסבר מקשר, לספר "מנורת המאור", והקטעים שנרמזו לעיל, בהערה הקודמת, נמצאים במהדורתו, שם, עמ' תז.

¹⁵ בביקורתו על מהדורת ענעלאו, pp. 59–63, JQR, 26 (1936–1937).

"מנורת המאור" של אלנקאוה. ברור מאליו כי מדובר בחכם תורני גדול, אשר כתב את ספרו באמצע המאה הי"ד לערך, וכי כבר בזמן מוקדם זה היה קיים ספר "מנורת המאור" לרב אבוהב.¹⁶

זאת ועוד, ענעלאו פקפק באמיתות הודעה מפורשת מפי המחבר כי דילג על חלק ההלכה מפני שלעניין זה הקדיש ספר אחר, בשם "שלחן הפנים", אשר הועידו לענייני ההלכה. ענעלאו טען כי לא ראינו ולא שמענו הזכרתו של ספר זה בשום מקום ועל ידי שום מחבר, וכי אבוהב הפליג לא יכול היה לעמוד בהבטחתו ולחַבְרו – משום שלא היה לפניו ספר הלכה מפרי עטו של הרב אלנקאוה להעתיק מתוכו. ואולם באמת אין ספר "שלחן הפנים" אבוד מאתנו. כתב יד יחיד שלו נמצא, דרך מקרה, בספריית שוקן בירושלים, ותיארו בקצרה א"מ הברמן.¹⁷ הספר נכתב כ"פנים" – ובו מקורות ההלכה בקצרה, מן התלמוד הבבלי והירושלמי – וסביבו הערות-גיליון ארוכות בשוליים, ובהן הרחבת דברים גדולה מאוד, מדברי גדולי הפרשנים והפוסקים, אשכנזים וספרדים, לדורותיהם. זהו ספר הלכה מובהק, המוקדש רובו ככולו לענייני ברכות, תפילה ומועדים, ממש כדברי אבוהב בהקדמתו, והוא מלא וגדוש בציטוטים מעשרות אישים רבניים. העמוד הימני שעליו נשענת פסיקת המחבר

16 אין אנו יודעים מאומה על חכם זה, אבל ידוע לנו חכם אחר, בשם שמואל בן חלת, שחי בספרד (או בפורטוגל) בימים שלפני הגירוש, ואולי זמן רב לפני הגירוש, וביקש להפקיע נישואים למפרע, מטעם "אפקיענהו רבנן לקדושי מיניה", למי שבעלה השתמד או מאיים להשתמד. עניין זה, שהיה בו בלי ספק צורך השעה בעת הגזרות והשמדות, אך יש בו חדשנות הלכתית רבה, עורר פולמוס רב, וכידינו תשובתו של חכם בשם "יוסף" שהרעיש את עולם ההלכה נגדו. תשובתו נדפסה בידי י"מ טולידנו ("קדושין על תנאי להפקיע קדושין", אוצר החיים, ו [תר"ץ], עמ' 224–207), וממנה אנו למדים כי היה חכם גדול בהלכה. לא ידוע לי שום ספר – פרט לריא זכות האמור – המצטט מפירושו, אך כדאי לציין כי בכמה כתבי יד של ספר "מנורת המאור" מצויים קטעי פירוש אחרים בגיליון, לכתיסר הדפים הראשונים בלבד, והם לקוחים מפירושו. ניכר לעינינו כי הסופר השאיר מקום לגיליונות אלו לאורך כל כתב היד, אבל לעת עתה לא מצאתי מי שהעתיק אל הגיליון יותר מעמודים אחדים בלבד.

17 א"מ הברמן, "ספר 'שלחן הפנים' לרב יצחק אבוהב", רבי יוסף קארו, ירושלים תשכ"ט, עמ' רב-ריא (המאמר נדפס לראשונה בסיני, נט [תשכ"ו], עמ' קמט-קנח). הברמן חשב בתחילה כי זהו הביאור לטור שכתב רבי יצחק אבוהב האחרון, אך ספר זה נמצא בכתב יד – יחיד אף הוא – בנייריוק (הוא נדפס במהדורת ספר הטור החדשה שבהוצאת "מכון ירושלים", ירושלים תש"ן), ואין זה הוא. העיר על כך ז' פלטק, "על ספר 'שלחן הפנים' לרבי יצחק אבוהב", סיני, ס (תשכ"ז), עמ' צג-צד. למרות זאת נדפס מאמרו של הברמן שוב, כנתינתו הראשונה, בשנת תשכ"ט, אך בתוספת "הערה" בסופו, שבה מכיר המחבר בכך שאין זה ביאור ה"טור". עם זאת אין המחבר מבחין כלל במציאותם של שני חכמים שונים בשם אבוהב בהפרש של כמאתיים שנה ביניהם.

בכל מקום הוא הרא"ש. החכם האחרון הנזכר בו, פעמים לא רבות, הוא רבי יעקב בן הרא"ש – מתוך ספר ה"טור" – וכן ספר "פסקי הרא"ש" שרבי יעקב ערכו, אם כי ספר ה"טור" אינו נזכר בשמו. נזכר בו "מורי ר' יהודה", היינו רבי יהודה בן הרא"ש. מנהג טולדו וסביבתה מצוין כמה פעמים בספר. זה כל מה שניתן לומר על הרב המחבר, כי לצערנו חסר הספר בראשו דפים אחדים, ואין בידינו מן ההקדמה אלא שורות הסיום העוסקות במבנה הספר. אין ספק כי זה הוא ספר "שלחן הפנים" – ככתוב בראשו¹⁸ – של הרב אבוביב בעל "מנורת המאור", כי ספר "מנורת המאור" עצמו נזכר בו ("והארכתי בזה במנורת המאור").¹⁹ רוב המובאות הן מחכמי אשכנז וצרפת מן המאות הי"ב-הי"ג, בעלי התוספות, וכן מקצת חכמי ספרד הגדולים. אף בלא עיון בגוף הספר, ומתוך עיון במאמרו הקצר של הברמן בלבד, יראה כל אדם כי אין לספר הזה כל קשר עם חלק ההלכה שאצל אלנקאוה. העיון בגוף כתב היד²⁰ מעלה כי מדובר פה בתלמיד חכם של ממש, בעל הלכה ופוסק, מתלמידיו של הרא"ש וחברם של בני הרא"ש אחריו, ומסורתו ההלכתית היא זו שהייתה רווחת בבית מדרשו של הרא"ש ובחוגו. ובזה לבד די לסתור את כל בניינו של ענעלאו.

מן האמור כאן יש לנו ללמוד לקח גדול לתולדות הספרות הרבנית בספרד במאות הי"ד והט"ו. ארבעת הספרים הנזכרים כאן: "מנורת המאור" של הרב ישראל אלנקאוה, פירוש "מנורת המאור" של הרב יוסף אבן חלת, ספר "שלחן הפנים" לרב יצחק אבוביב וספר "שלחן הפנים" של רבי יצחק אבוביב השני הנזכר במאמרו של פלטק (לעיל, הערה 17) – ארבעה ספרים אלה שרדו בידינו בטופס בודד, אחד ויחיד, ובדרך מקרה. ספרים אלה מלאים בקיאות רבה בהלכה ובאגדה ובספרות הרבנית לדורותיה, ואילולא יד המקרה לא היינו יודעים דבר על אודותם. מצב זה אופייני מאוד למאות אלו בספרד, וראה להלן, פרק יב, שבו העליתי זכרם של ספרים ספרדיים נוספים מן המאות הללו שכך עלה בגורלם, ודנתי במשמעות ההיסטורית הנודעת מכך לתולדות הרוח בישראל במאות השנים שקדמו לגירוש.

18 שם הספר נובע מחלוקתו ל"פנים" ולגליונות, וחלוקת ה"פנים" עצמו ל"פן ראשון", "פן שני" וכו'.

19 במקום המצוין אצל הברמן עצמו^[1], כוונתו היא לדבריו בנר ג. כלל ד, פרק ו, ולא למה שציין הברמן.

20 כאן המקום להודות שוב לצוות העובדים בספריית שוקן על עזרתם הלבבית בעניין זה.